

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

А. Р. Туманянц
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального процесу
Національної юридичної академії України
імені Ярослава Мудрого (м. Харків)

УДК 34.037

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА ОСОБИ НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУДОВИЙ РОЗГЛЯД

У статті розглянуто процесуальний аспект права на справедливий судовий розгляд. Обґрунтовується необхідність забезпечення здійснення справедливого правосуддя в національних судових органах.

В статье рассматривается процессуальный аспект права на справедливое судебное разбирательство. Обосновывается необходимость обеспечения осуществления справедливого правосудия в национальных судебных органах.

Judicial aspect of the right court investigation is regarded in this article. And the necessary of the fair judicial process is providing by the national judicial bodies.

Право на справедливий судовий розгляд займає важливе місце серед інших прав людини, оскільки основний принцип захисту прав людини полягає в тому, що будь-яке порушене право може бути відновлене за допомогою певної процедури. Якщо в державі відсутня така ефективна процедура захисту і відновлення порушеного права, то будь-які інші права, закріплені в законодавстві, є просто декларативними положеннями, юридичною фікцією. Ця обставина підтверджує актуальність теми.

Проблеми захисту прав людини порушували у своїх дослідженнях такі вчені-правники, як: П. М. Бірюкова, Г. М. Даниленко, П. А. Лаптева, Е. О. Лукашова, В. В. Терешкова, В. О. Туманов, Г. Р. Шайхутдинова, Л. М. Ентін, С. В. Шевчук та ін. У них право на справедливий судовий розгляд розглядається як комплекс процесуальних прав, кожне з яких має свій власний зміст.

Визнання державою людини, її життя і здоров'я, честі й гідності, недоторканності й безпеки вищою соціальною цінністю (ст. 3 Конституції України) свідчить про істотну зміну пріоритетів, демократизацію суспільства, його прагнення до створення дійсно правової держави, одним із складників якої є принцип зв'язаності держави правами та свободами людини і громадянина. Ратифікація 17 липня 1997 р. Верховною Радою України Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод

(1950 р.) (далі — Конвенція) спричинила суттєві практичні наслідки, що полягають у відкритті принципово нових можливостей для будь-якої людини, права якої, на її думку, порушені державними органами, звернутися за їх захистом безпосередньо до Європейського суду з прав людини (далі — Європейський суд). Реалізація проголошених Конвенцією прав і свобод — це не тільки основна мета й функція держави, а й життєво необхідне завдання самих громадян.

Ст. 6 Конвенції гарантує право на справедливий і публічний розгляд справи упродовж встановленого законом розумного строку незалежним і безстороннім судом при з'ясуванні цивільних прав та обов'язків особи чи при розгляді будь-якого кримінального обвинувачення, що їй пред'являється. Основоположними принципами ст. 6 є верховенство права й належне відправлення правосуддя, які теж виступають елементами права на справедливий суд.

Європейський суд у своїй практиці пропонує досить широке тлумачення права на справедливий суд, зазначаючи, що в демократичному суспільстві в розумінні Конвенції право на справедливий суд посідає настільки значне місце, що обмежувальне трактування її не відповідало б меті й призначенню цього положення, що ця стаття містить гарантії справедливого судочинства, одним із аспектів яких є доступ до суду. Рівень доступу, наданий національним законодавством, має бути достатнім для забезпечення права особи на суд з огляду на принцип верховенства права в демократичному суспільстві. Щоб цей доступ був ефективним, особі належить мати чітку практичну можливість оскаржити втручання у її права [1, с. 89].

Оскільки кримінальні справи мають свою специфіку, норми міжнародного права передбачають низку обов'язкових мінімальних вимог, яких необхідно дотримуватися при пред'явленні громадянину кримінального обвинувачення. Оперуючи терміном “мінімальні” мається на увазі існування й інших додаткових вимог чи гарантій, які включаються в правову конструкцію “справедливий судовий розгляд” [2, с. 87]. Недотримання хоча б одного положення обов'язкових мінімальних вимог у всіх випадках розглядається як порушення права на справедливий судовий розгляд. Проаналізуємо деякі з них.

1. Право вважатися невинним (презумпція невинуватості). Цей припис установлює презумпцію невинуватості, формулювання якого міститься в міжнародних документах. Так, згідно з п. 1 ст. 11 Загальної декларації прав людини (далі — Декларація), кожна людина, обвинувачена у вчиненні злочину, має право вважатися невинною до того моменту, поки її винність не буде встановлена в законному порядку шляхом відкритого судового розгляду, при якому їй забезпечуються всі можливості для захисту. П. 2 ст. 14 Міжнародного пакту про цивільні і політичні права (далі — Пакт) встановлює, що кожен обвинувачений в кримінальному злочині має право вважатися невинним, поки винність його не буде доведена згідно з законом. Відповідності до п. 2 ст. 6 Конвенції кожен обвинувачений у кримінальному злочині вважається невинним, поки винність його не буде доведена згідно із законом.

Розбіжності у формулюваннях презумпції невинуватості, що містяться в Декларації й у Пакті, тягнуть за собою і відмінності в способах (або в процедурах) її спростування. Згідно з Декларацією, презумпція невинуватості може бути спростована тільки в результаті судового розгляду. У її визначення, що міститься в Пакті й Конвенції, впливає, що вона може бути спростована також установленим законом способом.

Конституція і Кримінально-процесуальний кодекс України наводять дефініцію поняття презумпції невинуватості обвинуваченого, що істотно відрізняється як від тих формулювань, що містяться в Пакті і в Конвенції, так і в Декларації. За українським законодавством обвинувачений вважається невинним, доки їй вина не буде доведена в передбаченому законом порядку й встановлена вироком суду, що вступив у законну силу. Суть розбіжностей полягає в тому, що право обвинуваченого бути судимим відповідно до принципу презумпції невинуватості перетворюється на обов'язок бути судимим, тому що вказана презумпція може бути спростована лише вироком суду. Практично це означає, що по закінченні строку давності притягнення до кримінальної

відповідальності, амністії чи інших законних підстав, що дозволяють звільнити громадянина від кримінальної відповідальності до розгляду справи по суті й без винесення щодо нього обвинувального вироку зробити це неможливо.

Таким чином, визначення “презумпції невинуватості”, що міститься в Конституції України, ставить обвинувачених у менш вигідне становище, ніж формулювання, наведене Пактом і Конвенцією. А це дозволяє встановлювати різні процедури спростування невинуватості залежно від правових наслідків, що випливають з установленної вини.

2. Право обвинуваченого бути в терміновому порядку повідомленим тією мовою, яку він розуміє, про характер і підстави обвинувачення, що пред’являється йому. Розглядаючи, назване право важливо визначити момент, з настанням якого воно виникає у громадянина. На думку Європейського суду, це право повинне виникнути в ході розслідування, коли суд або сторона обвинувачення вирішує вдатися до процедурних заходів проти особи, підозрюваної у вчиненні злочину [3, с. 39–45]. Під процедурними заходами розуміється перш за все арешт. Ось чому в момент арешту особи, підозрюваної у вчиненні правопорушення, посадова особа, яка провадить арешт, зобов’язаний проінформувати останнього про причини арешту або про ті кримінальні обвинувачення, що висуваються проти нього (ст. 9.2 Пакту).

В Основних принципах захисту всіх осіб, щодо яких застосовано затримання або взяття під варту у якій би то не було формі, більш детально висловлюються вимоги, що стосуються дій посадових осіб по підтриманню правопорядку:

а) обов’язок невідкладно інформувати арештованих або затриманих про їх права й порядок їх реалізації (принцип 13);

б) забезпечення послугами юриста-адвоката (принцип 17);

в) гарантії на безперешкодне отримання консультацій юриста й на підтримку зв’язку з ним (принцип 18).

Звичайно ж, право знати про характер і підстави обвинувачення, що пред’являється, належить не тільки затриманим або арештованим, а й обвинуваченим, які знаходяться на волі. Практика Європейського суду виходить із того, що повідомляти про обвинувачення можна не тільки в письмовій, а й і в усній формі й не обов’язково, щоб ця інформація фіксувалася в офіційному документі.

Національне законодавство суворіше підходить до форми і змісту інформації про звинувачення, яка має бути доведена до відома обвинуваченого. Кримінально-процесуальний кодекс передбачає, що обвинувачення повинне бути чітко сформульовано в постанові про притягнення особи як обвинуваченого, у якій повинні міститися вказівки на місце, час злочину та інші обставини, у вчиненні якого обвинувачується дана особа, а також статтю кримінального закону, що передбачає даний злочин. Невиконання цієї вимоги розглядається як істотне порушення права обвинуваченого на захист (ст. 132 КПК).

Пакт і Конвенція закріплюють норму, яка передбачає, що особі належить повідомляти про те, що вона обвинувачується тією мовою, яку вона розуміє. Про це повідомляється декількома способами: через перекладача, захисника, який володіє мовою, зрозумілою обвинуваченому, а також шляхом перекладу судової документації (переклад обвинувального висновку вважається обов’язковим).

Що стосується реалізації припису про забезпечення послугами перекладача на стадії судового розгляду, то п. 3 ст. 6 Конвенції передбачає, що кожен обвинувачений має право безплатно користуватися його допомогою, якщо не розуміє використовуваної в суді мови, або не говорить нею.

Європейський суд установив, що це право поширюється також і на допомогу у вигляді письмового чи усного перекладу всіх документів і виступів для гарантування справедливого судового розгляду [3, с. 75]. Якщо обвинуваченому було забезпеченню усний переклад усієї необхідної документації, він не має права на отримання письмових її перекладів. Крім того, право на послуги перекладача діє лише стосовно контактів між обвинуваченим і судом, тобто Європейський суд поки що не підтвердив право обвинуваченого на безоплатну допомогу перекладача у процесі спілкування останнього

з його захисником. У матеріалах однієї зі справ було відмічено, що обвинувачений міг вибрати іншого захисника, який володіє зрозумілою йому мовою.

На відміну від норми Пакту й Конвенції, положення українського законодавства надають право користуватися послугами перекладача не тільки обвинуваченому, а й всім учасникам процесу (ст. 19 КПК); до того ж ці послуги надаються їм безоплатно. Слідчі й судові документи відповідно до встановленого порядку вручаються обвинуваченому в перекладі його рідною мовою або іншою, якою він вільно володіє, або розуміє.

3. Право обвинуваченого мати достатньо часу й можливостей для підготовки свого захисту і спілкуватися з захисником, обраним ним самим. Мета цих вимог полягає в забезпеченні захисту обвинуваченої особи від поспішного судового розгляду, внаслідок чого він позбавляється можливості ознайомитися з необхідними матеріалами, вибрати адвоката й погоджувати з ним позицію у справі.

Слід зазначити, що поняття “достатньо часу” залежить від конкретних обставин, причому вказане право стосується не тільки захисту від обвинувачення в суді першої інстанції, й при розгляді справи вищестоящим судом. Вимоги вказаної статті вважаються виконаними, якщо держава забезпечує цей достатній час і ці можливості для належної підготовки до розгляду справи або обвинуваченому, або його захисникові. Вітчизняне законодавство і практика займають стосовно цього питання принципово іншу позицію, розглядаючи достатність часу й можливостей окремо для обвинуваченого, й окремо для захисника, а не в сукупності.

Достатні можливості для захисту від пред’явленого обвинувачення включають, як уже вказувалося змозгу особи найняти адвоката на власний розсуд, а також зустрічатися з ним в умовах, які повністю забезпечували б конфіденційність їх спілкування. Йдеться про надання обвинуваченому кваліфікованої юридичної допомоги, яка має низку аспектів, у тому числі й передбачених п. 3б ст. 6 Конвенції, щодо його права захищатися себе за допомогою вибраного ним адвоката, а також претендувати на те, щоб останній був призначений, якщо того вимагають інтереси правосуддя. У випадку якщо в обвинуваченої особи немає відповідних коштів для оплати послуг захисника, вона вправі, претендувати на безоплатну юридичну допомогу.

П. 3д ст. 14 Конвенції передбачає, що обвинуваченому у кримінальному злочині належить право мати призначеного йому захисника у будь-якому випадку, якщо того вимагають інтереси правосуддя. Йдеться про випадки обов’язкової участі адвоката незалежно від того, обрав його собі обвинувачений чи ні.

Разом із тим Європейський суд достатньо гнучко визначає в кожному конкретному випадку необхідність мати захисника, “якщо інтереси правосуддя того вимагають”, враховуючи тяжкість пред’явленого обвинувачення, суворість покарання і складність справи.

Важливим є ще один аспект: обвинувачені, які безоплатно користуються послугами адвоката, не мають права його вибирати самостійно. Проте це не означає, що призначений захисник може бути некваліфікованим. Європейський суд підкреслив, що члени-держави зобов’язані створити таку систему надання цим обвинуваченим адвоката, дії якого були б ефективними.

Право на захист від пред’явленого обвинувачення, звичайно ж, припускає й можливість підсудного захищати себе особисто. Водночас інтереси правосуддя вимагають обережного підходу до застосування цього права з огляду на особу підсудного (її вік, освіту, інтелект) і тяжкості покарання. Європейський суд роз’яснив, що в обвинуваченого абсолютного права самому захищати себе в суді немає. А дозволити йому це чи ні, вирішує суд, який і має право відхилити клопотання обвинуваченого про самостійний захист. Якщо клопотання підсудної особи про самостійний захист відхилено, суд повинен забезпечити їй захисника.

Аналогічний підхід до цього питання демонструє законодавство й судова практика України (ст. 46 КПК України).

4. Право обвинуваченого бути судимим без невинуваченої затримки. Ця вимога

передбачена п. 3с ст. 14 Пакту. Аналогічне положення в п. 1 ст. 6 Конвенції сформульовано як право обвинуваченої особи бути судимою протягом розумного строку. Оскільки і Пакт, і Конвенція оперують такими конструкціями, як “в терміновому порядку”, “протягом розумного строку”, “без невиправданої затримки”, Європейський суд досить детально роз’яснює відмінності між ними. Перше поняття вживається в ст. 5 Конвенції і стосується затриманих, яких необхідно доставити до судді або іншої посадової особи, яка здійснює судову владу. Поняття “розумний строк”, і “без невиправданої затримки” означають тривалість кримінального процесу і стосуються часу, який проходить з моменту пред’явлення обвинувачення до закінчення розгляду кримінальної справи. Під закінченням розуміється вступ судового рішення в законну силу.

При ухваленні рішення (щодо формули “розумний строк”) слід виходити з того, знаходиться обвинувачений під вартою чи ні, оскільки така особа має право на те, щоб її справа розглядалася в першочерговому порядку. Європейський суд роз’яснює, що тривала затримка в судовому розгляді може бути прийнятною й обґрунтованою лише з причини, наприклад, складності справи, хоча й це не виправдовує тривалого тримання під вартою.

Визначаючи в кожному конкретному випадку наявність порушення п. 1 ст. 6 Конвенції або п. 3с ст. 14 Пакту й обставини кожної справи, Європейський суд приділяє особливу увагу складності останньої, діям сторін і судової влади. Складність справи, дії сторін і виняткові обставини, з якими у низці випадків стикаються суди, приймаються цим Судом до уваги тільки за умови, що держава вжила необхідних і ефективних заходів для виправлення існуючого положення. Інакше вона має відповідати за порушення названих статей міжнародних договорів. Суворість Європейського суду в оцінці розумних строків, протягом яких належить вирішувати справи, залежить також від суттєвості інтересів, що їх зачіпають. Ось чому суд дуже серйозно підходить до строків розгляду кримінальних справ, де обвинувачена особа знаходиться під вартою.

Національне законодавством (ст. 156 КПК) дозволяється обвинувачених тримати під вартою до суду протягом 1,5 роки. Для розгляду справи в суді строки взагалі не встановлені, незважаючи на те, що підсудні продовжують перебувати під вартою. А потім справа ще може бути повернена на додаткове розслідування, а значить, строки знову продовжуються. За цим черговий судовий розгляд, можливість оскарження й повернення справи на новий виток судового слухання з подальшим оскарженням, а підсудні все знаходяться під вартою.

У зв’язку із цим виникає нагальна потреба звернути особливу увагу на те, що в багатьох випадках йдеться про порушення ст. ст. 14, 7 Пакту, які забороняють жорстоке, нелюдяне або принижуюче гідність поводження з обвинуваченими, що виражається в тривалості строку перебування в ув’язненні.

5. Право обвинуваченого бути засудженим за його присутності. Це право передбачено ст. 14 Пакту і ст. 6 Конвенції. Заочний розгляд, в принципі, є допустимим і не суперечить ідеї належного відправлення правосуддя, але він може мати місце виключно за добровільної відмови обвинуваченого від наданого йому права бути судимим за його присутності. Європейський суд вважає, що заочний вирок може бути визнаний законним, якщо були вжиті заходи із завчасного інформування обвинуваченого про місце й час судового розгляду його справи, а також настійне прохання до нього особисто бути присутнім на процесі [3, с. 246–248].

Згідно зі ст. 262 КПК України, судовий процес за відсутності підсудного може бути допущено лише у виняткових випадках, обов’язково за умови, якщо це не перешкоджає встановленню істини у справі, а саме:

(а) якщо обвинувачений знаходиться поза межами України й ухиляється від явки до суду і

(б) якщо у справі про злочин, за який не може бути призначено покарання у виді позбавлення волі, обвинувачений клопоче про розгляд справи за його відсутності. Суд, однак, в праві визнати його явку обов’язковою.

Суть тлумачення розглядуваного права, яке надається Європейським судом, полягає

в тому, що воно спрямовано на забезпечення саме рівності між можливостями обвинувачення й захисту в суді.

6. Право обвинуваченого не надавати свідчень проти самого себе або бути примушуваним до визнання себе винним. Заборона домагатися від обвинуваченого впливає перш за все з відсутності в нього давати взагалі показання. Ось чому до нього не може бути застосована навіть така форма примушування до дачі свідчень, як попередження про відповідальність за відмову від цього, яким оперують до свідків. Що ж до фізичного або психічного насильства, то його заборона виникає з права кожного громадянина на фізичну і психічну недоторканність, яке закріплено практично у всіх міжнародних актах з прав людини, як і заборона жорстокого, нелюдяного або принижуючого гідність поводження з ними.

Виходячи із вищенаведеного можна відмітити, що механізм реалізації права на справедливий судовий розгляд знаходиться як в міжнародній, так і у внутрідержавній сфері. Причому головну роль грає саме національний механізм. Курс України на формування правової держави неминуче виводить на перший план проблему ефективності юридичного забезпечення прав людини, зокрема ефективності захисту цих прав.

Список використаних джерел

1. Рабцевич, О. И. Право на справедливое судебное разбирательство: международное и внутригосударственное правовое регулирование [Текст] / О. И. Рабцевич. — М. : Юрлитинфор, 2005. — 267 с.
2. Энтин, М. Справедливое судебное разбирательство по праву Совета Европы и Европейского Союза [Текст] / М. Энтин // Конституционное право: Восточноевропейское обозрение. — 2003. — № 3 (44). — С. 85–97.
3. Европейский суд по правам человека. Избранные решения [Текст] [в 2-х т.]. — М. : Проспект, 2000. — Т. 1. — 500 с.

*Рекомендовано до друку кафедрою кримінального процесу
Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого
(протокол № 10 від 30 березня 2010 року)*

Надійшла до редакції 13.04.2010

